

Dawid Kołbuc

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ORCID 0000-0002-4846-5750

Prace polsko-radzieckiej komisji mieszanej do spraw formowania Armii Polskiej w ZSRR

Słowa kluczowe

II wojna światowa, Armia Polska w ZSRR, stosunki polsko-radzieckie, Władysław Anders, Aleksiej Panfilow

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie prac mieszanej komisji polsko-radzieckiej do spraw formowania Armii Polskiej w ZSRR, powołanej do życia po podpisaniu 14 sierpnia 1941 r. umowy wojskowej pomiędzy Polską a ZSRR. Uwaga oficerów biorących udział w posiedzeniach komisji koncentrowała się na szczegółowych ustaleniach dotyczących formowania Armii Polskiej, takich jak: miejsca koncentracji poszczególnych jednostek, kwestie dotyczące mobilizacji, problemy związane z zakwaterowaniem, uzbrojeniem i wyposażeniem, sprawy finansowe, administracyjne, personalne oraz kwestie kulturalno-oświatowe i propagandowe. Rezultaty poszczególnych decyzji podejmowanych na spotkaniach były na ogół znane uczestnikom rozmów już podczas kolejnego posiedzenia. Działalność komisji należy ocenić pozytywnie, gdyż zarówno ze strony polskiej, jak i radzieckiej podjęto starania o wspólne uregulowanie najpilniejszych kwestii dotyczących formowania polskiego wojska w ZSRR. Niestety, zadzierżgnięta wówczas współpraca nie przetrwała próby czasu, głównie za sprawą zmiany w postępowaniu Sowietów, dla których rozbudowująca się Armia Polska stanowiła potencjalne niebezpieczeństwo.

Zagadnienia związane z wysiłkiem podjętym przez polskich i radzieckich oficerów podczas posiedzeń mieszanej komisji ds. formowania Armii Polskiej w ZSRR znajdowały się na ogół na marginesie rozważań dotyczących powstawania i organizacji polskich jednostek w Związku Radzieckim¹. Tymczasem, to właśnie podczas tych spotkań dochodziło do ścierania się poglądów obydwu stron, którym przyszło współpracować w rezultacie nawiązania przez rząd polski i radziecki stosunków politycznych. Celem niniejszego artykułu jest wyodrębnienie zagadnień rozpatrywanych przez członków komisji podczas posiedzeń odbytych na przestrzeni kilkunastu dni sierpnia i września 1941 roku, a także przedstawienie ich bezpośrednich skutków, gdyż najczęściej rezultaty poszczególnych rozmów były widoczne natychmiast po ich zakończeniu.

Podpisanie polsko-radzieckiej umowy wojskowej 14 sierpnia 1941 roku było doniosłym krokiem na drodze do zorganizowania Armii Polskiej w Związku Radzieckim. Podstawy współpracy między obydwojema rządami oraz przedstawicielstwami sił zbrojnych określone w umowie należało jednak poddać niezbędnemu uszczegółowieniu. W tym celu powołano komisję mieszaną, w skład której weszli polscy i radzieccy oficerowie. Stronę polską reprezentowali gen. Władysław Anders i gen. Zygmunt Bohusz-Szyszko, Armia Czerwona wyznaczyła zaś gen. Aleksieja P. Panfilowa² oraz płk. Władimira N. Jewstigniejewa.

¹ Kwestie związane z poszczególnymi posiedzeniami komisji mieszanej wprowadził Z. Wawer do swojej pracy *Armia generała Władysława Andersa 1941–1942*, Warszawa 2012, jednak nie zostały one wyodrębnione z toku narracji dotyczącej umowy wojskowej i pierwszego okresu jej realizacji.

² Aleksiej Pawłowicz Panfilow (1898–1966) radziecki generał porucznik wojsk pancernych. Do Armii Czerwonej przystąpił w kwietniu 1918 r., dwa lata wcześniej zasilił szeregi partii bolszewickiej. Uczestnik rosyjskiej wojny domowej. W 1926 r. ukończył kursy przeznaczone dla oficerów w Akademii Wojskowej im. Michaiła Frunzego, a w 1937 r. Wojskową Akademię Mechanizacji i Motoryzacji Armii Czerwonej im. Stalina. Jako dowódca brygady pancernej brał udział w starciach z Japończykami nad jeziorem Chasan (lipiec–sierpień 1938 r.). W czerwcu 1940 r. objął stanowisko zastępcy Szefa Zarządu Wywiadu Sztabu Generalnego Armii Czerwonej, a następnie został jego szefem. Równolegle (do lipca 1942 r.) pełnił rolę pełnomocnika Armii Czerwonej do spraw kontaktów z polskimi przedstawicielami wojskowymi. *Великая Отечественная: Комкоры. Военный биографический словарь*, t. 2, Москва 2006, s. 159–160; *Командный и начальствующий состав*

Pierwsze posiedzenie komisji odbyło się 16 sierpnia 1941 roku. Gen. Panfilow zaproponował poddanie pod obrady następujących punktów: „1) zasady formowania Armii; 2) co formować i w jakich rozmiarach; 3) terminy formowania; 4) uzbrojenie, rynsztunek, wyżywienie, finansowanie, zakwaterowanie, służba kulturalno-oświatowa i szereg innych zagadnień”³. Ze strony polskiej głos zabrał gen. Anders, który poprosił o podanie jaka liczba żołnierzy może być brana pod uwagę przez dowództwo Armii Polskiej, a ponadto zwrócił się o dostarczenie mu wykazu oficerów polskich przebywających na terenie ZSRR wraz z ustaleniem miejsca ich pobytu. W odpowiedzi gen. Panfilow oznajmił, że wedle szacunków radzieckich „stany liczebne byłej Armii Polskiej” skoncentrowane były w następujących punktach: 1) obóz w Griazowcu – około 1 000 oficerów; 2) obozy w Juży i Suzdału do 10 tys. szeregowych; 3) obóz w Starobielsku do 10 tys. ludzi⁴.

Красной Армии в 1940–1941 гг. Структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий: документы и материалы, Москва 2005, s. 180.

³ Tekst protokołu w jęz. polskim, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej: IPMS), PRM 41/4/8, k. 61–64; w jęz. angielskim, *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, vol. I (1939–1943), London 1961, dok. nr 113, s. 149–151; w jęz. rosyjskim (w formie raportu gen. Panfilowa do marsz. Szapoznikowa z dnia 17 sierpnia 1941 r.), *Русский архив. Великая Отечественная*, t. 14 (3–1), СССР и Польша, Москва 1994, dok. nr 7.

⁴ Zgodnie z ustaleniami historyka Albina Głowackiego, w obozie jenieckim w Griazowcu przebywało (zgodnie ze stanem na 31 lipca 1941 r.) łącznie 1 280 żołnierzy Armii Polskiej i KOP, z tego 1 219 jeńców w stopniu wyższym niż szeregowy. Ponadto znajdowało się tam 1 554 przedstawiciele policji, żandarmerii i Straży Granicznej. W obozie w Suzdału (według stanu na 12 sierpnia 1941 r.) przebywało 522 żołnierzy Armii i KOP, z czego 269 w stopniu wyższym niż szeregowy. Dodatkowo w obozie znajdowało się 1 960 przedstawiciele policji, żandarmerii i Straży Granicznej. W obozie w Juży znajdowało się (według stanu na 12 sierpnia 1941 r.) 9 019 żołnierzy Armii i KOP, z czego 2 719 w stopniu wyższym niż szeregowy. Było tam 9 545 przedstawiciele policji, żandarmerii i Straży Granicznej. W obozie jenieckim w Starobielsku przetrzymywano (zgodnie ze stanem na 31 lipca 1941 r.) 12 153 żołnierzy, z czego 1 478 w stopniu wyższym niż szeregowy. Ogółem w wymienionych obozach przebywało 22 974 jeńców. Największą grupę stanowili Polacy (82,4% ogółu), zaś wśród mniejszości stosunkowo wyraźnie zaznaczył się odsetek Białorusinów (10,1%), a w dalszej kolejności osób narodowości żydowskiej (3,1%) i ukraińskiej (2,2%). Zob. A. Głowacki, *Jeńcy polscy w ZSRR wrzesień 1939 – lipiec 1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, r. 37, Warszawa 1992, s. 60–83.

Dodatkowo poinformował polskich przedstawicieli, że na Syberii i w rejonie Uralu znajdują się obywatele polscy, jednak ich liczba zostanie ustalona później.

Na takie *dictum* gen. Anders stwierdził, że Armia Polska może zostać sformowana w sile dwóch dywizji piechoty typu lekkiego o stanach liczebnych 7–8 tys. żołnierzy; można będzie także utworzyć ośrodek zapasowy w celu uzupełnienia ewentualnych strat. Gen. Panfilów wyraził pogląd, iż strona radziecka za bardziej celowe uważa formowanie tylko jednej dywizji, jednak gotów był przedstawić to zagadnienie przełożonym i pozostawić je do decyzji swojego Sztabu Generalnego. Na jego pytanie o kwestie związane z ekwipunkiem i uzbrojeniem Armii Polskiej w ZSRR odpowiedział gen. Bohusz-Szyszko, stwierdzając że „umundurowanie i ekwipunek na dwie dywizje jest już zapotrzebowany z Anglii i Ameryki, powinno to prędko nadejść. Mamy o tem zawiadomienie Gen. Sikorskiego”. W kwestii uzbrojenia polski generał odwołał się do pomocy strony radzieckiej.

Kolejną sprawą omawianą na posiedzeniu komisji było powołanie i pobór żołnierzy do Armii Polskiej. Gen. Anders uznał, że należy przede wszystkim powołać zmobilizowanych w 1939 roku oraz przyjąć ochotników, którzy nie służyli w wojsku. Gen. Panfilów zaproponował powołanie mieszanych komisji mobilizacyjnych, w skład których weszliby przedstawiciele dowództwa polskiego, Armii Czerwonej oraz NKWD. Dodatkowo zagadnął Andersa na temat zastrzeżeń natury politycznej zgłaszanych przez Sowieców wobec niektórych polskich oficerów. W odpowiedzi Panfilów usłyszał twardą odpowiedź, iż tacy oficerowie zostaną usunięci po przedstawieniu dowodów przez stronę radziecką, będzie ich też czekać dodatkowa weryfikacja⁵. Dodatkowo gen. Anders prosił o wyjaśnienie kwestii przynależności polskich oficerów służących w Armii Czerwonej. Gen. Panfilów zapewnił, że będą oni mogli powrócić do Armii Polskiej⁶.

⁵ W raporcie gen. Panfilowa można przeczytać, że przedstawicielom Armii Czerwonej i NKWD w tworzących się komisjach mobilizacyjnych dano prawo do usuwania z szeregów Armii Polskiej tych żołnierzy, którzy nie mogliby w niej służyć ze względów politycznych. Według gen. Panfilowa obie strony osiągnęły w tej kwestii porozumienie. Zob. *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 7.

⁶ W rzeczywistości postulat ten nie został spełniony.

Następnie poruszono kwestię miejsca formowania polskich jednostek. Panfilów wskazał na rejony Saratowa i Orenburga, a następnie przeszedł do kwestii finansowych. Gen. Anders uznał, że Armia Polska powinna być finansowana tak samo jak Armia Czerwona, podobne zdanie miał na temat wyżywienia. Dodatkowo poprosił o dostarczenie etatów dywizji Armii Czerwonej oraz przydzielenie instruktorów. W tym momencie do rozmowy włączył się gen. Bohusz-Szyszko, który zapytał o możliwość otrzymania zaliczki ze strony ZSRR na pierwsze wydatki. W odpowiedzi gen. Panfilów zapewnił polskich przedstawicieli, że sprawa ta zostanie załatwiona po myśli Polaków.

W dalszej części spotkania zajęto się kwestią służby kobiet na stanowiskach administracyjnych. Gen. Panfilów stwierdził, że sprawa ta zostanie rozpatrzona przy omawianiu etatów. Poinformował też Andersa i Bohusza-Szyszkę, że Armia Polska może liczyć na powołanie instytucji kulturalno-oświatowych, z jakich korzystają żołnierze Armii Czerwonej, tj. klubów, kina czy możliwości wydawania gazet.

W ostatniej części rozmowy Polacy zgłosili prośbę o wyrażenie zgody na obecność kapelanów w szeregach Armii Polskiej w ZSRR, w odpowiedzi usłyszeli, że Związek Radziecki nie będzie stawiał przeszkód w tej sprawie⁷. Gen. Anders poprosił na koniec rozmowy o dostarczenie imiennego wykazu oficerów oraz skierowanie zwolnionych żołnierzy do miejsc formowania armii.

W tym samym dniu, 16 sierpnia 1941 roku gen. Anders pisał do gen. Sikorskiego, dziękując za zaufanie, którym obdarzył go Naczelny Wódz. Zobowiązał się także do uzyskania od Sowietów szczegółowych wykazów oficerów polskich. Zdaniem gen. Andersa władze radzieckie „(...) wykazują dużo dobrej woli, ale maszyna wykonania bardzo powolna”⁸.

Dnia 17 sierpnia do Londynu depeszował gen. Bohusz-Szyszko, dzieląc się informacjami otrzymanymi podczas obrad komisji mieszanej. Generał pisał o miejscach pobytu polskich oficerów, a także zwraca-

⁷ Działalność kapelanów w Armii Polskiej w ZSRR została szeroko opisana w pracy Z. Werry, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa 2009.

⁸ *Generał broni Władysław Sikorski – generał dywizji Władysław Anders korespondencja 1941–1943. Wybór dokumentów*, oprac. B. Polak, Koszalin 2000, (dalej: *Sikorski – Anders, korespondencja*), dok. nr 5, s. 33.

cał uwagę na pilność kwestii uzbrojenia i wyposażenia Armii Polskiej. Z treści depešy wynika, że liczył na sformowanie od czterech do sześciu dywizji, wskazując jednak na możliwe braki kadrowe⁹.

Drugie posiedzenie mieszanej komisji polsko-radzieckiej odbyło się 19 sierpnia 1941 roku¹⁰. Stronę polską reprezentowali, podobnie jak w czasie pierwszego spotkania, gen. Anders i gen. Bohusz-Szysko, zaś z ramienia Armii Czerwonej obok gen. Panfilowa pojawił się major bezpieczeństwa państwowego Georgij S. Żukow¹¹ (nie mylić z późniejszym marszałkiem Związku Radzieckiego Georgijem K. Żukowem). Ponadto w spotkaniu brali udział płk Jewstigniejew i mjr Kolesow. Panfilow oświadczył, że dowództwo Armii Czerwonej przychyliła się do sformułowanego przez stronę polską na poprzednim posiedzeniu projektu utworzenia dwóch dywizji piechoty wraz z pułkiem zapasowym¹². Sowieci ustalili termin gotowości bojowej jednostek na 1 października 1941 roku¹³, wobec którego Polacy nie wnieśli żadnych zastrzeżeń¹⁴. Dywizje miały zostać sformowane według eta-

⁹ IPMS 42/8/2, Depesza gen. Bohusza-Szyski z Moskwy z dnia 17 sierpnia 1941 r., k. 5.

¹⁰ Tekst protokołu w jęz. polskim, IPMS, PRM 41/4/9, k. 65–69; w jęz. angielskim, *Documents on Polish-Soviet Relations...*, dok. nr 114, s. 151–153; w języku rosyjskim, *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 8.

¹¹ Georgij Siergiejewicz Żukow (1907–1978), funkcjonariusz NKWD, od lipca 1928 r. członek WKP(b). W latach 1941–1942 był przedstawicielem NKWD do spraw kontaktów z Armią Polską w ZSRR. Jego osoba budziła zaufanie i sympatię Polaków, m.in. gen. Andersa i płk. Berlinga. Zob. Н.В. Петров, *Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954. Справочник*, Москва 2010, s. 377–378; W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2007, s. 88.

¹² Kwestia liczby dywizji, z których miała się składać Armia Polska w ZSRR zyskała z czasem niepomyślny dla Polaków obrót. Władze radzieckie, choć zgodziły się na utworzenie dwóch dywizji, stanowczo występowały przeciwko dalszemu powiększaniu Armii argumentując, iż to strona polska zaproponowała liczbę dwóch dywizji. Zob. S. Kot, *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959, s. 121–122.

¹³ Termin ten pojawił się już w raporcie przygotowanym przez gen. Panfilowa dla marsz. Szaposnikowa. Generał prosił przełożonego o wyrażenie zgody na ustalenie gotowości bojowej polskich jednostek na 1 października 1941 r. Zob. *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 7.

¹⁴ Wywiązanie się z terminu gotowości bojowej wyznaczonego przez Sowieców

tów lekkich dywizji Armii Czerwonej i liczyć około 10 tys. żołnierzy. Liczebność punktu zapasowego ustalono zaś na 5 tys. osób.

Następnie gen. Panfilów informował o zgodzie Naczelnego Dowództwa ZSRR na przydzielenie Armii Polskiej potrzebnej liczby instruktorów oraz innych specjalistów zgodnie z zestawieniem, które miał opracować gen. Anders do 23 sierpnia 1941 roku. Panfilów przekazał także informację o zgodzie dowództwa Armii Czerwonej na transfer polskich oficerów do Armii Polskiej, a także „wypożyczeniu” specjalistów niezbędnych do uruchomienia polskich instytucji kulturalno-oświatowych. Ponadto poinformował polskich przedstawicieli o przyznaniu środków finansowych na bieżącą działalność związaną z formowaniem armii.

W dalszej części spotkania głos zabrał mjr Żukow, który przekazał gen. Andersowi wykaz oficerów polskiej armii, w którym znalazło się 1 658 nazwisk. Gen. Anders w odpowiedzi podziękował za rozwiązanie najpilniejszych spraw związanych z formowaniem polskich jednostek i zgłosił własne wnioski uwzględniające: „1) dostarczenie dla D[owó]dztwa Armii Polskiej odpowiedniej ilości polskich regulaminów i instrukcji; 2) dostarczenie map regionów, w których formują się oddziały polskie na terenie ZSRR; 3) dostarczenie 2–3 maszyn

dla polskich jednostek było – zdaniem gen. Andersa – zadaniem „nierealnym”. W swoich wspomnieniach generał pisał: „Z góry wiedziałem, że do tego czasu nawet ludzie nie będą zebrani, a gdzie broń, mundury i ekwipunek?”. Brak sprzeciwu polskiej delegacji wydaje się w tym wypadku zadziwiający. Prawdopodobnie gen. Anders i gen. Bohusz-Szyszko nie chcieli spowalniać przebiegu formowania Armii Polskiej w ZSRR spieraniem się o daty (Anders uważał termin za „czyste szaleństwo”, ale twierdził, że zgłaszanie zastrzeżeń byłoby stratą czasu). Wydaje się też prawdopodobne, że obaj generałowie nie sądzili, że Sowieci przejdą wkrótce do egzekwowania podjętych ustaleń. Być może, o czym wspomina Kot, nie istniał należyty przepływ informacji na linii generałowie Anders i Bohusz-Szyszko – ambasador RP w ZSRR. Możliwe też, że sam gen. Sikorski nie był dostatecznie dobrze poinformowany o ustaleniach komisji mieszanej. Gen. Anders wspominał mu o terminie gotowości bojowej Armii Polskiej dopiero w meldunku z 7 września 1941 r., pisząc: „W ostatnich rozmowach ze mną zastępca szefa sztabu generalnego wysunął jako termin gotowości tych dywizji 1 X br. Oświadczyłem, że technicznie uważam termin ten za zbyt szybki (...)”. Zob. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału...*, op. cit., s. 89; idem, *An Army in Exile. The Story of the Second Polish Corps*, London 1949, s. 54; S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955, s. 42–45; *Sikorski – Anders, korespondencja*, dok. nr 14, s. 57.

do pisania z polskimi czcionkami oraz niezbędne materiały kancelaryjne”¹⁵.

Następnie komisja przeszła do szczegółowych zagadnień związanych z formowaniem Armii Polskiej w ZSRR. Po „długich naradach” ustalono, że będzie ona stacjonować w następujących miejscowościach: Sztab Armii – Buzułuk¹⁶; jedna dywizja piechoty i ośrodek zapasowy – Tockoje¹⁷; druga dywizja piechoty – Tatiszczewo¹⁸. Komisja zdecydowała również jednogłośnie, że w celu lepszej koordynacji działań należy powołać dla każdego pułku i dywizji oficerów łącznikowych z Armii Czerwonej i NKWD. W czasie spotkania podjęto także decyzję o organizacji komisji mobilizacyjnych, w których skład mieli wchodzić przedstawiciele zarówno Armii Polskiej, jak i radzieckich organów¹⁹. Komisje te miały zostać wysłane do obozów: grazowieckiego, jużskiego, suzdalskiego i starobielskiego. Gen. Anders został upoważniony do opracowania instrukcji dla tych komisji. Ponadto ustalono, że nie później niż do dnia 25 sierpnia zostaną wysłane grupy dowódców polskich wraz z przedstawicielami radzieckimi oraz kompanie robotnicze złożone z żołnierzy polskich, których zadaniem będzie przygotowanie pomieszczeń dla napływających członków Armii Polskiej.

W czasie ostatniej części posiedzenia ustalono, że komisja uznaje za konieczne wydanie polecenia radzieckim rejonowym komisarzom wojskowym, by ci ogłosili „obywatelom narodowości polskiej” przebywającym w podległych im rejonach o rozpoczęciu formowania Ar-

¹⁵ IPMS, PRM 41/4/9, Protokół nr 2 posiedzenia mieszanej Komisji do formowania Armii Polskiej na terytorium ZSRS, k. 66.

¹⁶ Buzułuk (ros. Бузулук), miasto położone w europejskiej części Rosji nad Samarą około 1 200 km od Moskwy i ok. 140 km na wschód od Kujbyszewa.

¹⁷ Tockoje (ros. Тоцкое), miejscowość leżąca ok. 40 km na południowy wschód od Buzułuku.

¹⁸ Tatiszczewo (ros. Татищево), miejscowość położona ok. 30 km na północny wschód od Saratowa.

¹⁹ Komisje mobilizacyjne miały składać się z czterech osób. Strona polska reprezentowana była przez jednego oficera – przewodniczącego organu i jednego lekarza. Stronę radziecką mieli zaś reprezentować oficer Armii Czerwonej i oficer NKWD. Zob. Z. Siemaszko, *General Anders w latach 1892–1942*, Londyn–Warszawa 2012, s. 243.

mii Polskiej. Polacy zyskali również prawo do składania podań w rejonowych komisariatach wojskowych w sprawie ochotniczego wstąpienia do Armii. Dokumenty te miały być przekazywane do sztabu Armii Polskiej w Buzułuku.

Strona radziecka, poprzez swojego przedstawiciela gen. Panfilowa zapewniła Polakom miejsce w obozach wojskowych w Tockoje i Tatiszczewie, nakazując stacjonującym tam jednostkom Armii Czerwonej przeniesienie się w inne miejsca do dnia 25 sierpnia 1941 roku.

22 sierpnia odbyło się trzecie posiedzenie komisji mieszanej do spraw formowania Armii Polskiej na terytorium ZSRR²⁰. Tym razem nie zaszyły żadne zmiany w składzie personalnym. Gen. Panfilow zwrócił się do polskich przedstawicieli z informacją o rozlokowaniu polskich oddziałów w następujących regionach: 1) Sztab Armii – w Buzułuku; 2) 5. Dywizja Piechoty – obóz w Tatiszczewie; 3) 6. Dywizja Piechoty i ośrodek zapasowy – w Tockoje. Następnie przedstawił składy osobowe mieszanych komisji mobilizacyjnych oraz miejsca, do których przedstawiciele obu armii zostaną wysłani. Wybrano obozy w Juży, Suzdału, Griazowcu i Starobielsku²¹. Ze strony polskiej przedstawicielami zostali odpowiednio płk Sulik-Sarnowski, ppłk Pstrokoński i ppłk Wiszniewski²². Komisje miały rozpocząć działalność 23 sierpnia 1941 roku.

W dalszej części posiedzenia gen. Panfilow przekazał polskim przedstawicielom zgodę na dostarczenie etatu lekkiej dywizji Armii Czerwonej (czasu wojennego). Poinformował również o otwarciu rachunku bieżącego na kwotę 5 mln rubli dla potrzeb finansowania formowania polskich jednostek w ZSRR.

Następnie przyszedł czas na wnioski gen. Andersa, który prosił o zezwolenie na przelot do obozu oficerskiego w Griazowcu w towa-

²⁰ Tekst protokołu w języku polskim, IPMS, PRM 41/4/11, k. 73–75; w języku rosyjskim, *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 10.

²¹ W skład komisji miało wchodzić po jednym przedstawicielu ze strony polskiej oraz po jednym przedstawicielu Armii Czerwonej, NKWD i służby sanitarnej. Nazwiska wyznaczonych osób znalazły się w raporcie gen. Panfilowa sporządzonym 20 sierpnia 1941 r. Zob. *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 9.

²² Właściwie ppłk Kazimierz Wiśniewski (1896–1964). W opracowaniach można również spotkać się z zapisem Wiśniewski.

rzystwie gen. Bohusza-Szyszki oraz mjr. Żukowa, a także o dostarczenie materiału potrzebnego do uszycia uniformów dla dowódców dywizji, ich zastępców, oficerów sztabu Armii i dowódców pułków. W kwestii umundurowania generał prosił o wydanie 1 000 mundurów dla szeregowych, by umożliwić wymianę najbardziej zniszczonych ubrań. Dodatkowo wnosił o zezwolenie na przyjazd do Moskwy oficerów sztabowych, w celu przepracowania planów formowania i wyszkolenia wojska. Wśród wniosków gen. Andersa znalazła się również prośba o spotkanie z szefem Sztabu Głównego Armii Czerwonej oraz wniosek o umożliwienie przemówienia do obywateli polskich przez radio.

Gen. Panfilow wyraził swą przychylność co do prośby dotyczącej zezwolenia na podróż polskich oficerów wraz z mjr. Żukowem do obozu oficerskiego, jak również zezwolenia na przyjazd polskich oficerów do Moskwy. Pozostałe wnioski zobowiązał się przedstawić Naczelnemu Dowództwu ZSRR.

W ostatniej części rozmowy ustalono, iż rzeczą niezbędną będzie wydanie polskim oficerom polsko-rosyjskich legitymacji, podpisanych przez dwóch upoważnionych. Odpowiedzialność za to zadanie przypadła mjr. Żukowowi. Gen. Anders podał również obsadę dowództwa Armii, która przedstawiała się następująco:

- szef Sztabu Armii – płk Leopold Okulicki,
- intendent Armii – płk Adam Kosiba,
- szef San. Armii – płk Stanisław Zaleski,
- komendant Szpitala – płk Bolesław Szarecki,
- oficerowie Sztabu – ppłk Władysław Krogulski, ppłk Kazimierz Wiśniowski,
- dowódca 5. DP – gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz,
- zastępca dowódcy – płk Jerzy Grobicki,
- szef Sztabu – ppłk Zygmunt Berling,
- dowódca 6. DP – gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski²³,

²³ Adiutant gen. Andersa rtm. Jerzy Klimkowski pisał w swoich wspomnieniach, że gen. Tokarzewski „czuł się wysoce urażony w swej dumie osobistej, że nie on, ale właśnie gen. Anders został dowódcą Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR”. Pomimo tego obaj generałowie doszli ostatecznie do porozumienia, zapominając o konflikcie mającym swoje źródła jeszcze przed wojną. Zob. J. Klimkowski, *Byłem adiutantem gen. Andersa*, Warszawa 1959, s. 123–126.

- zastępca dowódcy – gen. Jerzy Wołkowicki²⁴,
- szef Sztabu – mjr Ludwik Domoń,
- dowódca ośrodka zapasowego – gen. Wacław Przeździecki²⁵.

Strona radziecka przyjęła powyższą obsadę do wiadomości i poprosiła gen. Andersa o podanie ostatecznego składu dowództwa na następnym posiedzeniu komisji.

Tego samego dnia gen. Anders wydał rozkaz nr 1 dowódcy Armii Polskiej w ZSRR²⁶. Poinformował u utworzeniu „suwerennych Polskich Sił Zbrojnych na terenie ZSRR”, powołanych na mocy umowy politycznej zawartej 30 lipca 1941 roku oraz umowy wojskowej z 14 sierpnia 1941 roku. Sformułował również cel postawiony przed Armią Polską w ZSRR, którym była wspólna walka wraz z wojskami ZSRR, Wielkiej Brytanii i innych sojuszników „(...) przeciwko odwiecznemu naszemu wrogowi – Niemcom”. Generał wezwał też wszystkich obywateli RP zdolnych do noszenia broni do spełnienia obowiązku wobec ojczyzny i wstąpienia w szeregi Armii Polskiej. „Pamiętajcie – kończył rozkaz – że zwycięstwo Niemiec, to nie tylko bezpowrotna zguba Polski, lecz również całkowita zagłada Narodu Polskiego”.

Kwestie dotyczące Polaków i formującej się Armii Polskiej w ZSRR zostały omówione na posiedzeniu Rady Ministrów 22 sierpnia 1941 roku. Politycy zapoznali się ze sprawozdaniem gen. Januszajtisa, który dotarł do Londynu ze Związku Radzieckiego²⁷. Wypowiadał się on „w imieniu 800 tysięcy Polaków przebywających obecnie w Rosji”. Wedle jego słów, Polacy w ZSRR z radością powitali informację

²⁴ Gen. Jerzy Wołkowicki przebywał wówczas w obozie jenieckim w Griazowcu.

²⁵ Gen. Wacław Przeździecki przebywał wówczas w obozie jenieckim w Griazowcu.

²⁶ Treść rozkazu, *General broni Władysław Anders. Wybór pism i rozkazów*, oprac. B. Polak, Warszawa 2009, s. 41.

²⁷ S. Kot tak wspominał rozmowę z gen. Januszajtisem: „Spędziłem cały wieczór na rozmowie z nim, aby się zorientować w tamtejszych stosunkach. Rozmówca, o tym, co mnie obchodziło, niewiele wiedział, bo świeżo wyszedł z więzienia, przejęty był potęgą Sowietów i grozą NKWD, o Polakach w Moskwie opowiedział mi tajemniczo, że żyją tam tłumnie i nie są bez znaczenia i że jedna dzielnica liczy tam przeszło 200 tysięcy rodaków. Byłem tym zaskoczony – jak w ogóle stosunkiem Januszajtisa do Sowietów pełnym prawie podziwu – i postanowiłem sobie jak najprędzej tych Polaków zobaczyć”. S. Kot, *Listy z Rosji...*, op. cit., s. 19.

o zawarciu przez rząd RP w Londynie umowy polsko-radzieckiej. Generał zwracał uwagę na fatalne położenie Polaków znajdujących się w tym kraju, które dzięki działalności rządu zaczęło się poprawiać. Stwierdził jednak, że strona polska powinna organizować działalność opiekuńczą. Zdaniem gen. Januszajtisa, ogół Polaków w ZSRR wykazywał przywiązanie do rządu, natomiast wśród wojskowych panowała niechęć do gen. Sosnkowskiego²⁸.

Tymczasem w Moskwie, 24 sierpnia, doszło do stosunkowo krótkiego, trwającego 25 minut, spotkania chargé d'affaires Ambasady RP w Moskwie Józefa Retingera z zastępcą ludowego komisarza spraw zagranicznych Andriejem Wyszyńskim²⁹. Jednym z tematów poruszonych w czasie rozmowy były kwestie dotyczące propagandy Armii Polskiej. Retinger wyraził zadowolenie, iż strona radziecka udzieliła zgody na radiową transmisję przemówienia gen. Andersa³⁰. Miało być ono poprzedzone kilkuminutowym komunikatem wygłoszonym przez Retingera. Chargé d'affaires zasugerował również, by – o ile nie będzie to przekraczało możliwości technicznych – Sowieci umożliwili zwrócenie się gen. Sikorskiego do rodaków w ZSRR za pośrednictwem fal radiowych³¹. W kwestii propagandy, Retinger zgłosił jeszcze postulat dotyczący wydawania polskiej gazety na terytorium Związku Radzieckiego, która powinna być również zrzucana nad terytorium okupowanej Polski.

Wyszyński uchylił się od jednoznacznej odpowiedzi uwzględniającej polski punkt widzenia stwierdzając, iż nie może wydawać wiążą-

²⁸ *Dokumenty Rządu RP na obczyźnie. Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. W. Rojek, A. Suchcitz, Kraków 1994; *Protokół posiedzenia Rady Ministrów 22.08.1941*, t. 3, s. 151–152.

²⁹ Notatka Wyszyńskiego o rozmowie z J. Retingerem, *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 7, Warszawa 1973, dok. nr 142, s. 247–249.

³⁰ Przemówienie to zostało zaplanowane na 30 sierpnia 1941 r. IPMS, PRM 41/4/14, Rozmowa Retingera z Wyszyńskim, k. 83. P. Żaróń podaje w pracy *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943*, Warszawa 1988, s. 59, że przemówienie zostało wygłoszone przez gen. Andersa w dniu 28 sierpnia. Tymczasem w liście gen. Andersa do gen. Sikorskiego z 7 września 1941 r. Anders napisał, że przemawiał do ludności polskiej 30 sierpnia. *Sikorski – Anders, korespondencja*, dok. nr 14, s. 57.

³¹ Gen. Sikorski przemówił do Polaków w ZSRR w dniu 18 września 1941 r. Tekst przemówienia, *Dokumenty i materiały...*, op. cit., dok. nr 150, s. 261–264.

cych decyzji w sprawie propagandy. Obiecał jednak przekazać postulaty Retingera Sołomonowi Łozowskiemu, zastępcy ludowego komisarza spraw zagranicznych zajmującemu się propagandą.

W dalszej części spotkania przedstawiciel Ambasady RP prosił o pomoc w sprawie dostarczenia placówce niezbędnych sprzętów, takich jak maszyny do pisania z polską (lub łacińską) oraz rosyjską czcionką oraz zestawy radiowe. Wspomniał też, że oczekuje na transport dóbr przeznaczonych dla ludności polskiej w ZSRR z Ameryki, które miały dopłynąć do portu w Archangielsku. Wyszyński zanotował prośbę skierowaną do rządu radzieckiego o uchylenie obowiązku celnego dla tego transportu. Obiecał natychmiast zająć się tą sprawą.

25 sierpnia, przybyli do obozu w Griazowcu³² gen. Anders i gen. Bohusz-Szyszko, który zamieścił w swych wspomnieniach następujący opis:

Nareszcie docieramy do obozu jeńców. Potrójny rząd coraz wyższych drutów kolczastych, drewniane „wyżki” z reflektorem i z „bojcem” uzbrojonym w karabin maszynowy, kilka porządných budynków z zewnętrznej strony drutów, mieszczących koszary wartowników i biura komendy obozu, oraz szereg niskich baraków wewnątrz drutów. Był to charakterystyczny wygląd każdego bez wyjątku obozu jeńców czy też pracy przymusowej w Związku Sowieckim³³.

Polscy żołnierze zażądali zdjęcia uzbrojonych wart radzieckich oraz zezwolenia jeńcom na poruszanie się poza obozem. Gen. Anders uzgodnił z władzami obozu termin wysłania oficerów do tworzących się jednostek Armii Polskiej³⁴.

Tymczasem ustawieni w szeregach jeńcy polscy oczekiwali na placu obozowym na przemówienie gen. Andersa – ich nowego dowódcy³⁵.

³² Gen. Anders w swoich wspomnieniach pisał, że zgodę na lot do Griazowca udało mu się uzyskać „z trudem”. Tymczasem z protokołu z trzeciego posiedzenia komisji mieszanej wynika, że gen. Panfilow od razu przychylił się do prośby Andersa. Zob. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału...*, op. cit., s. 93.

³³ Z. Szyszko-Bohusz, *Czerwony sfinks*, Londyn 1993, s. 115.

³⁴ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału...*, op. cit., s. 93.

³⁵ W kronice 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców odnotowano to wydarzenie w sposób następujący: „Zapowiadany przyłot [gen. Andersa] nastąpił o godz. 17 dn. 25 VIII 41 r. Zebrani w szyku wojskowym stworzyli ogromną podkowę. Komenda

Wielu z nich – jak wspomina gen. Bohusz-Szyszko – ubranych było mundury wojskowe. Posiadali oni odznaki stopni, a nawet ordery wojskowe. „Dowiedzieliśmy się później” – pisał generał – że każdy z nich przechowywał na dnie kuferka lub worka swój mundur żołnierski, jak relikwie (...) każdy krył i chronił przed konfiskatą ordery, guziki i orzełki, (...) bo wierzył, iż nadejdzie taki dzień, w którym będzie go musiał znowu włożyć³⁶.

Wizyta polskiej delegacji w obozie w Griazowcu była dla jeńców najradośniejszym wydarzeniem od wielu miesięcy, nagrodą za wiarę w odmianę losu oraz w państwo polskie, które się o nich upomniało. Stosunkowo niewielka grupa jeńców przetrzymywana w tym obozie mogła mówić o szczęściu, bowiem udało im się uniknąć losu zamordowanych kolegów. Tamtejszy obóz był też, pod względem warunków sanitarnych i wyżywienia, jednym z lepszych w całym ZSRR, chociaż racje żywnościowe były bardzo skąpe i wystarczały jedynie do podtrzymania sił. Niemniej jednak to właśnie jeńcy polscy z Griazowca stanowić mieli trzon oficerski dla formujących się dywizji Armii Polskiej w ZSRR. Wówczas sądzono jeszcze, że do sztabu armii w Buzułuku przybędą licznie oficerowie z innych radzieckich obozów.

Po powrocie do Moskwy gen. Bohusz-Szyszko przygotował wraz z Józefem Retingerem depeszę, z intencją przekazania jej do Londynu, w której znalazła się informacja o wizycie polskiej delegacji w obozie w Griazowcu oraz o powołaniu do życia mieszanych komisji mobilizacyjnych. Gen. Sikorski został również poinformowany o kredycie udzielonym przez rząd ZSRR w wysokości 5 mln rubli na bieżące potrzeby Armii Polskiej. Autorzy depeszy przedstawili też generałowi obsadę poszczególnych stanowisk w Armii. Dowódcą 5. DP miał zostać gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz, dowódcą 6. DP gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski, komendantem Ośrodka Zapasowego gen.

»baczność«. Wyprężeni z zapartym oddechem zamienili się jakby w legendarnych rycerzy. Zaległa uroczysta cisza. Gen. Anders, ubrany w mundur żołnierzy polskich w Anglii, przechodzi wzdłuż szeregów. Błady, wycięzony. Tak wyraźnie odbijały się na jego obliczu przebyte cierpienia. Wzrok przenikliwy choć na ułamek sekundy wglądał w głąb duszy żołnierskiej. Znalazł w niej Wódz hart woli, znalazł wiarę i wzajemne zaufanie”. IPMS, C 129/1, k. 10.

³⁶ Z. Szyszko-Bohusz, op. cit., s. 115.

Wacław Przeździecki, a szefem sztabu płk Leopold Okulicki. Nazwiska te pokrywały się z ustaleniami podjętymi na trzecim posiedzeniu mieszanej komisji polsko-radzieckiej. Na stanowisko zastępcy dowódcy Armii Polskiej w ZSRR przewidywano gen. Mariana Januszajtisa, który przebywał wówczas w Londynie, lecz wyrażał chęć powrotu do ZSRR i pracy na rzecz znajdujących się tam Polaków.

Naczelną Wódz udzielił odpowiedzi, adresowanej do gen. Andersa, w dniu 27 sierpnia 1941 roku. Znalazły się w niej wyrazy świadczące o zaufaniu do dowódcy Armii Polskiej w ZSRR, czego dowodem miała być swoboda w sprawach personalnych, zgodnie z instrukcją przekazaną wyruszającemu do Moskwy ambasadorowi Kotowi³⁷. Gen. Sikorski zastrzegł sobie jednak prawo do zatwierdzania nominacji na dowódców wielkich jednostek i pułków. Sikorski pisał również: „ (...) nie chciałbym, by w skład Armii w Rosji wchodzili starzy już, dawno wybrakowani generałowie i oficerowie sztabowi. Należy

³⁷ W instrukcji datowanej na 1 września 1941 r. dotyczącej kwestii politycznych gen. Sikorski pisał m.in. „Wojsko formowane i dowodzone przez ciebie musi mieć wysokie kwalifikacje moralne oraz stać się wartościowym i najbardziej solidnym narzędziem państwa polskiego. Musi ono przedstawiać zjednoczony front, dlatego też musi trzymać się z daleka od polityki”. W sprawach wojskowych wydano odrębną instrukcję, która wskazywała cele wyznaczone Armii Polskiej w ZSRR m.in. dążenie do tworzenia większej liczby jednostek lekkich kosztem dywizji piechoty dawnego typu; tworzenie jednostek pancernych i motorowych oraz oddziałów spadochronowych; formowanie oddziałów dywersyjnych; zajmowanie obozów na terenach ułatwiających ewentualną ewakuację; zapewnienie możliwie szybkiej ewakuacji personelu marynarki wojennej i lotnictwa z terytorium ZSRR. Gen. Sikorski miał też w chwili pisania instrukcji nadzieję na zmianę w tekście umowy wojskowej, wspominając o instrukcji zawartej w depeszy dla gen. Bohusza-Szyszki z 23 sierpnia w sprawie korekty dwóch punktów porozumienia. W tekście przekazanym gen. Andersowi znalazły się bowiem słowa: „W depeszy wysłanej do gen. Szyszko-Bohusza 23 sierpnia podzieliłem się z nim uwagami dotyczącymi umowy wojskowej i wskazałem kierunek, w którym małe, ale charakterystyczne błędy mogłyby być poprawione. Błędy te zaistniały tylko przez naszą nieuwagę”. Gen. Anders informował o odebraniu instrukcji w liście do Naczelnego Wodza z 6 września 1941 r. pisząc: „Uważam za dobrą wróżbę, że przed otrzymaniem instrukcji i wskazówek doszedłem osobiście do analogicznych wniosków. Wszystkie zarządzenia Pana Generała zostaną w zupełności wykonane”. Tekst instrukcji w jęz. angielskim, *Documents on Polish-Soviet Relations...*, op. cit., dok. nr 120, s. 162–165; tekst instrukcji dotyczącej kwestii wojskowych, Z. Wawer, op. cit., s. 520–521 (załącznik nr 1); odpowiedź gen. Andersa, *Sikorski – Anders, korespondencja*, dok. nr 12, s. 46–49.

w jak najszerszym zakresie oprzeć się na elemencie młodym i zdolnym”³⁸. Naczelny Wódz zaaprobował nominacje generałów Boruty-Spiechowicza i Karaszewicza-Tokarzewskiego na dowódców dywizji oraz płk. Okulickiego na szefa sztabu. Wyraził jednak niezadowolenie z powodu mianowania generałów Wołkowickiego i Przeździeckiego, argumentując tę kwestię ich zaawansowanym wiekiem³⁹. Nie chciał też, by dowódca Armii Polskiej w ZSRR korzystał z usług gen. Czesława Januszkiewicza, który pozostawał bez przydziału⁴⁰. Generał ten miał być – zdaniem Sikorskiego – użyty na innym posterunku wojskowym poza Rosją⁴¹. Konkludując Naczelny Wódz polecał swoich dowódców, których mógłby wysłać na prośbę gen. Andersa, czyniąc jednak wyjątek na rzecz oficerów wojsk pancernych, których mu brakowało⁴².

Z treści depešy Naczelnego Wodza wynika, iż okazywał on niechęć wobec starszych oficerów, mających przeszłość legionową bądź też popierających przedwojenną sanację. Wydaje się prawdopodobne, że obawiał się „przejęcia” sił zbrojnych w ZSRR przez oficerów o innych poglądach politycznych, co mogłoby w konsekwencji osłabić jego pozycję jako premiera i Naczelnego Wodza. W tym świetle nie może dziwić fakt, iż Sikorski chciał pozostawić sobie kontrolę nad obsadą najważniejszych stanowisk w armii.

³⁸ Tekst depešy gen. Sikorskiego do gen. Andersa z dnia 27 sierpnia 1941, *Sikorski – Anders, korespondencja*, dok. nr 9, s. 35–38.

³⁹ Gen. Sikorski ujął tę kwestię wprost: „wolałbym młodszych”. Generałowie Wołkowicki i Przeździecki liczyli sobie wówczas po 58 lat, zaś Boruta-Spiechowicz i Karaszewicz-Tokarzewski odpowiednio 47 i 48 lat.

⁴⁰ Gen. Anders podzielał ten pogląd. W depešy z 5 września 1941 r. pisał, że skierowanie gen. Januszkiewicza do ośrodka zapasowego Bliski Wschód (gdzie miał też trafić gen. Przeździecki) byłoby „pożądane”. Zob. *Sikorski – Anders, korespondencja*, dok. nr 11, s. 45.

⁴¹ Gen. Sikorski powiadomił gen. Januszajtisa o powołaniu go do czynnej służby wojskowej w liście z dnia 28 sierpnia 1941 r.; IPMS, PRM 48/17, List gen. Sikorskiego do gen. Januszajtisa, k. 186.

⁴² *Sikorski–Anders, korespondencja*, dok. nr 9, s. 38. Gen. Anders nie zwrócił się z prośbą o przysłanie oficerów, pomimo problemów kadrowych. Prawdopodobnie liczył on na dotarcie do oficerów, którzy mieli znajdować się w ZSRR, a także zachować wpływ na obsadzanie stanowisk w armii, Zob. Z. Wawer, op. cit., s. 46.

Gen. Anders wykazywał w tej kwestii zupełnie inną postawę. W swoich wspomnieniach pisał, przy okazji spotkania z ambasadorem Kotem:

Prof. Kot był niezwykle uprzejmy i wydawało się, że współpraca nasza ułoży się jak najbardziej harmonijnie. Jednak już przy pierwszym spotkaniu miałem z nim starcie, gdy zażądał usunięcia z wojska wszystkich oficerów legionowych. Oświadczyłem mu, że przy tworzeniu armii przyjąłem zasadę: odrzucimy wszystko co nas dzieli i bierzmy co nas łączy w pracy i w walce o niepodległość Polski⁴³.

28 sierpnia odbyło się w Moskwie czwarte posiedzenie mieszanej komisji polsko-radzieckiej do spraw formowania Armii Polskiej w ZSRR⁴⁴. Gen. Panfilow oznajmił wówczas, że Naczelne Dowództwo ZSRR wyraża zgodę na przemówienie radiowe gen. Andersa. Generał miał przygotować tekst do zatwierdzenia komisji do 29 sierpnia. Panfilow poinformował również Polaków, że Armia Polska zostanie wyposażona – zgodnie z prośbą strony polskiej – w 30 kompletów umundurowania oficerskiego i 1 000 kompletów umundurowania drugiej kategorii dla żołnierzy, których ubiór zniszczył się najbardziej. Poruszona na poprzednim spotkaniu kwestia wydania legitymacji dla polskich oficerów została również zaaprobowana przez

⁴³ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału...*, op. cit., s. 95. S. Kot pisał na ten temat w sposób następujący: „Jakiś kretyn rozpuścił pogłoskę (powtórzył ją po latach i Anders), jakoby należało na gen. Andersa, o wyrzucenie z wojska legionistów. A któżby w takim razie został w sztabie i na kierowniczych funkcjach? Właśnie o wielu legionistach, jak Boruta, Okulicki, Spsychalski, Bolesławicz, miałem jak najlepsze przekonanie i bardzo rozmowę z nimi gen. Sikorskiemu zalecałem. W pierwszym zetknięciu się z Andersem wyraziłem wątpliwości co do gen. Tokarzewskiego z powodu jego roli w ZWZ – wątpliwości te p. Tokarzewski wyjaśnił i chętnie to do Londynu przesłałem (...). Nie wiedząc wówczas jeszcze, którzy z polityków sanacyjnych zgłosili się do wojska i jakie posterunki obejmują, zapytałem tylko Andersa – z upoważnienia Naczelnego Wodza – czy nie żywi obaw, że ci panowie w mundurze mogą nadal prowadzić swoją szkodliwą politykę. Anders usprawiedliwiał się, że z braku oficerów musi brać do wojska każdego, kto się odnalazł, ale zapewniał, że byłych polityków sanacyjnych będzie trzymał surową ręką i nie pozwoli im na wykraczanie poza czynności służbowe”. S. Kot, *Listy z Rosji...*, op. cit., s. 551.

⁴⁴ Tekst protokołu w języku polskim, IPMS, PRM 41/4/12, k. 76–79; w języku rosyjskim, *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 11.

radzieckie dowództwo. Marsz. Szaposznikow zgodził się ponadto – jak informował gen. Panfilow – przyjąć gen. Andersa w swoim biurze w terminie ustalonym później. Uwzględniono też prośbę Polaków dotyczącą personelu i sprzętu niezbędnego do uruchomienia polskich placówek kulturalno-oświatowych. Panfilow powiadomił również polskich przedstawicieli o zgodzie dowództwa radzieckiego na utworzenie pomieszczeń na stację zborną dla ochotników przybywających do Moskwy. Dowództwo polskie miało wyznaczyć oficerów prowadzących ich rejestrację. W tej części rozmowy pojawiła się jeszcze kwestia zaopatrzenia polskich jednostek w uzbrojenie i żywność, zgodnie z etatami radzieckich dywizji lekkich, miały być one wydawane począwszy od 1 września.

W dalszej części posiedzenia przedstawiono wyniki pracy mieszanych komisji mobilizacyjnych na dzień 27 sierpnia. W starobielskim obozie powołano do wojska 5 230, w suzdalskim – 1 916, a w griazowieckim – 786 ludzi. Łącznie w szeregi Armii Polskiej powołano 7 932 osoby. Liczbę wcielonych, z uwzględnieniem kategorii stopni i rodzajów broni ilustruje tabela 1:

Tabela 1 Liczba żołnierzy powołanych przez mieszane komisje mobilizacyjne do Armii Polskiej z podziałem na rodzaje broni i kategorię stopnia na dzień 27 sierpnia 1941 r.

Rodzaj wojsk	Liczba żołnierzy	Kategoria stopnia	Liczba żołnierzy
Piechota	2 589	Oficerowie	807
Artyleria	357	Podoficerowie	1 094
Broń pancerna	207	Szeregowi	5 211
Kawaleria	252		
Łączność	149		
Saperzy	355		
Lotnicy	193		
Różni	2872		
Razem	6974		7112

Źródło: IPMS, PRM 41/4/12, Protokół nr 4 posiedzenia komisji mieszanej do formowania Armii Polskiej na terytorium ZSRS, k. 77.

W przypadku wyliczeń przedstawionych na obradach komisji widać wyraźnie, że obydwie sumy nie są zgodne z ogólną liczbą powołanych do Armii Polskiej w czterech obozach NKWD, do których udali się przedstawiciele komisji mobilizacyjnych. Biorąc pod uwagę kryterium rodzaju wojsk, znaczną część żołnierzy (ponad 40% ogółu) zakwalifikowano do kategorii „różni”. Być może rozbieżności te były wynikiem pośpiechu przy sporządzaniu zestawień⁴⁵.

W dalszej kolejności gen. Panfilow poinformował generałów Andersa i Bohusza-Szyszkę, że Naczelne Dowództwo ZSRR nie ma zastrzeżeń wobec obsady dowództwa Armii Polskiej, jednak uważa, że gen. Przeździecki „nie jest człowiekiem lojalnym w stosunku do Sojusznika po podpisaniu Umowy między Rzeczypospolitą Polską a ZSRR. Sprawę przydziału gen. Przeździeckiego w Armji Polskiej pozostawia się decyzji generała Andersa”⁴⁶.

W dalszej części posiedzenia omawiano kwestie związane z organizacją transportu polskich żołnierzy w rejon formowania armii. Zdaniem komisji, żołnierze powinni zostać skoncentrowani nie później niż do 10 września 1941 roku. Szef sztabu płk Okulicki wraz z przedstawicielami Armii Czerwonej został zobowiązany do opracowania planu przewozu żołnierzy z miejsc powołania do miejsc przeznaczenia.

Na zakończenie spotkania z własnymi wnioskami wystąpił gen. Anders. Jego prośby dotyczyły: 1) utworzenia pułku kawalerii w związku ze zbliżającą się jesienią i – co za tym idzie – utrudnioną pracą zmotoryzowanych oddziałów zwiadowczych. Uzbrojenie i rynsztunek powinno być dostarczone ze środków Armii Czerwonej⁴⁷; 2) dostarczenia sztabowi armii trzech samolotów starej konstrukcji dla utrzymania łączności z dywizjami i dowództwem Armii Czerwonej; 3) kwestii

⁴⁵ Protokół z piątego posiedzenia komisji mieszanej, na którym również przedstawiono pracę mieszanych komisji mobilizacyjnych nie zawierał już kryterium rodzaju broni.

⁴⁶ Tego samego dnia, 28 sierpnia, gen. Przeździecki został usunięty ze stanowiska komendanta obozu zapasowego Armii Polskiej w ZSRR, pozostając w dyspozycji dowódcy.

⁴⁷ W raporcie sporządzonym przez gen. Panfilowa z dnia 31 sierpnia 1941 r. znalazł się jego wniosek o odrzucenie prośby gen. Andersa do czasu zakończenia formowania polskich dywizji. Zob. *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 13.

wzajemnego salutowania na zasadach ustalonych w Armii Czerwonej; 4) przyjęcia etatu sztabu korpusu Armii Czerwonej za etat sztabu Armii Polskiej; 5) zezwolenia na zorganizowanie przy sztabie armii ośrodka szkoleniowego; 6) dostarczenia intendentowi armii danych o finansach Armii Czerwonej. Po wysłuchaniu tych punktów spotkanie zakończono.

Nazajutrz odbyło się piąte, ostatnie⁴⁸ posiedzenie komisji mieszanej, na którym gen. Panfilów przedstawił dane dotyczące pracy mieszanych komisji mobilizacyjnych. Z obozu w Starobielsku powołano

⁴⁸ W rosyjskim zbiorze dokumentów pt. *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 14, można znaleźć protokół z szóstego posiedzenia mieszanej komisji do spraw formowania Armii Polskiej w ZSRR z dnia 1 września 1941 r. Na spotkaniu obok gen. Panfilowa i mjr. Żukowa obecni byli ze strony polskiej gen. Anders, gen. Bohusz-Szysko i płk Okulicki. Na spotkaniu miały zapasć następujące decyzje: 1) Dowództwo Armii Czerwonej wyraża zgodę na powołanie szkoły oficerskiej dla Armii Polskiej; 2) Armia Polska otrzymuje trzy samoloty do dyspozycji dowódcy; 3) Prośba dowództwa polskiego w sprawie zezwolenia na korzystanie z Wojentargu zostanie załatwiona po myśli Polaków. Na posiedzeniu przedstawiono również liczby wcielonych w szeregi Armii Polskiej, uwzględniając poszczególne obozy NKWD. Zgodnie z treścią dokumentu przedstawiały się one w sposób następujący: 1) obóz w Starobielsku – 10 122 osoby; 2) obóz w Suzdalu – 1 916 osób; 3) obóz w Juży – 7 191 osób; 4) obóz w Griazowcu – 1 482 osoby. Dawało to ogólną liczbę 20 701 powołanych, z czego 1 859 stanowili oficerowie. Kolejną część posiedzenia wypełniły wnioski gen. Andersa, który postulował: 1) utworzenie dodatkowego obozu na 10 tys. żołnierzy, w związku z dużym napływem ochotników; 2) wyrażenia zgody przez stronę radziecką na wyjazd 150 lotników do Wielkiej Brytanii; 3) zorganizowania spotkania pomiędzy radzieckimi i polskimi specjalistami z zakresu medycyny i weterynarii w celu omówienia najważniejszych spraw; 4) wydanie dowodu tożsamości gen. Andersowi jako dowódcy Armii Polskiej na terytorium ZSRR. W ostatniej części spotkania komisja podjęła dalsze decyzje uwzględniające następujące punkty: 1) kwestia formowania trzeciej dywizji zostanie przedstawiona do decyzji Naczelnego Dowództwa ZSRR; 2) lotnicy z obozów w Juży i Suzdalu mieli być wysłani do Archangielska, a następnie do Wielkiej Brytanii; 3) przychylenie się do wniosku gen. Andersa dotyczącego spotkania specjalistów lekarzy i weterynarzy. Termin tego spotkania miał zostać ustalony później; 4) przychylenie się do wniosku o wydanie dowodu tożsamości dla gen. Andersa zatwierdzonego przez sztab Armii Czerwonej. Na końcu posiedzenia gen. Panfilów przekazał gen. Andersowi listy oficerów (wraz z innymi dokumentami), których strona polska domagała się na piątym posiedzeniu komisji. We wspomnianym zbiorze są jeszcze dostępne dwa kolejne protokoły z rozmów mieszanej komisji ds. formowania Armii Polskiej w ZSRR z 25 września oraz 4 grudnia 1941 r.

do Armii Polskiej 5 230, w Suzdału 1 916, zaś w Griazowcu 1 986 osób⁴⁹.

Gen. Anders powiadomił stronę sowiecką, iż zdecydował się cofnąć kandydaturę gen. Przeździeckiego na komendanta ośrodka zapasowego, a na jego miejsce wysunąć płk. Gaładyka⁵⁰. Następnie podano numerację pułków i batalionów w polskich dywizjach. Przedstawiała się ona w sposób następujący: 5. Dywizja Piechoty: 13., 14., 15. pułk piechoty, 5. pułk artylerii lekkiej, 5. batalion saperów i 5. batalion łączności; 6. Dywizja Piechoty: 16., 17., 18. pułk piechoty, 6. pułk artylerii lekkiej, 6. batalion saperów i 6. batalion łączności.

Komisja rozpatrzyła i zatwierdziła również projekt przewozu powołanych kontyngentów. Zobowiązany do przekazania go szefowi Komunikacji Wojennych Armii Czerwonej został mjr Żukow.

Ustalono, że oficerowie Armii Polskiej udadzą się do miejsc formowań jednostek 30 sierpnia o godzinie 12.00. Komisja podjęła również decyzję, że dowódca Okręgu Wojennego w Uljanowsku powinien przyjąć grupę dowódców polskich.

Następnie przyszedł czas na wnioski gen. Andersa, które dotyczyły: 1) przekazania dowództwu Armii Polskiej *Rocznika Oficerskiego*, który miał znajdować się w Sztabie Generalnym Armii Czerwonej. Posiadanie tego wydawnictwa było istotne ze względu na konieczność sprawdzenia świeżo powołanych oficerów i wyeliminowanie ewentualnych samozwańców; 2) zaopatrzenia w odpowiednią ilość towarów oraz zorganizowania kasyn oficerskich w każdym obozie i Sztabie Armii; 3) zezwolenia na korzystanie z Wojentargu w Moskwie trzem oficerom ze sztabu armii i jednemu z Misji Wojskowej; 4) sprzedania starszym oficerom skórzanych palt nieprzemakalnych.

⁴⁹ Tekst protokołu w języku polskim, IPMS, PRM 41/4/13, k. 80–81; w jęz. rosyjskim, *Русский архив. Великая Отечественная*, op. cit., dok. nr 12.

⁵⁰ Gen. Anders informował o tym posunięciu Naczelnego Wodza w depeszy z 5 września 1941 r., pisząc, że „sowiecki Sztab Główny zawiadomił oficjalnie, że Przeździecki zachował się nielojalnie wobec ZSRS już po umowie. Częściowo prawdziwe. Przeniesienie Przeździeckiego do ośrodka zapasowego Bliski Wschód jest konieczne dla dobra sprawy”. Płk Gaładyk kierował ośrodkiem do 10 października 1941 r., a jego miejsce zajął ppłk Kończyc. Dnia 20 października ośrodek został, rozkazem gen. Andersa, zlikwidowany, a w jego miejsce powołano Ośrodek Organizacyjny Armii. Szefem nowej struktury w Armii Polskiej został płk Rakowski. Zob. Sikorski – Anders, *korespondencja*, dok. nr 11, s. 45; Z. Wawer, op. cit., s. 424–425.

Polski przedstawiciel mieszanej komisji mobilizacyjnej płk Sulik dotarł również do obozu w Talicy (Juży), gdzie znajdowało się 9 508 jeńców⁵¹. Za zdolnych do służby uznano 8 653 osoby⁵². W dniach od 2 do 5 września organizowane były transporty żołnierzy do miejsc przeznaczenia⁵³.

Ogółem do Armii Polskiej w ZSRR wcielono w tym okresie około 28 tys. osób, co stanowiło stosunkowo niewielki odsetek wszystkich polskich jeńców wojennych znajdujących się na terytorium Związku Radzieckiego. Niemniej działalność komisji mieszanej do spraw formowania Armii Polskiej w ZSRR należy ocenić pozytywnie, podkreślając jej rolę w początkowym okresie formowania polskich jednostek w Związku Radzieckim. Zaznaczyć przy tym należy, iż to właśnie w tym okresie Polacy mogli liczyć na przychyłność Sowieców, którzy na ogół przystawali na propozycje strony polskiej. Warto jednak nadmienić, że już wtedy pojawiły się symptomy nadchodzącego w kolejnych miesiącach okresu trudnej współpracy, o czym świadczyła chociażby sprawa terminu gotowości bojowej polskich żołnierzy, która szybko stała się dosyć drażliwa, gdy radzieccy oficerowie zaczęli wymuszać na Polakach wywiązywanie się ze zbyt szybko podjętych zobowiązań.

Ich egzekwowanie było jedną z przyczyn pogłębiającej się różnicy zdań pomiędzy Polakami i przedstawicielami radzieckiej armii i władz. Tymczasem gen. Anders, uzyskawszy informacje na temat liczby Polaków w Związku Radzieckim (przewyższającej początkowe szacunki), czynił starania zmierzające do rozbudowy armii o kolejne dywizje. Na takie dezyderaty nie godziła się już jednak strona radziecka, dla której rozrost polskiego wojska nie był pożądanym.

Dawid Kolbuc

⁵¹ W kronice 5. Kresowego Batalionu Łączności opisano przyjazd płk. Sulika: „Dnia 25 sierpnia 1941 r. przybył do obozu w Talicy pułk. Sulik (w ubraniu cywilnym) jako pierwszy organizator z ramienia D-twa Polskich Sił Zbrojnych na terenie ZSRS. Zostaje zorganizowana komisja lekarska, po której następuje powtórny zaciąg do nowo-organizującej się Armii Polskiej”. IPMS, C 459, k. 19.

⁵² P. Żaroń, *Armia Andersa*, Toruń 1996, s. 41.

⁵³ Większość żołnierzy z obozu w Talicy trafiło do Buzułuku bądź Tatiszczewa, z wyjątkiem ok. 200 lotników przetransportowanych do Archangielska celem ewakuacji do Wielkiej Brytanii.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS),
Akta Prezydium Rady Ministrów
Kronika 5. Kresowego Batalionu Łączności (C 459)
Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców (C 129)

Źródła drukowane

Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945, vol. I (1939–1943), London 1961.

Русский архив. Великая Отечественная, t. 14 (3–1), СССР и Польша, Москва 1994.

General broni Władysław Sikorski – general dywizji Władysław Anders korespondencja 1941–1943. Wybór dokumentów, oprac. B. Polak, Koszalin 2000.

General broni Władysław Anders. Wybór pism i rozkazów, oprac. B. Polak, Warszawa 2009.

Dokumenty Rządu RP na obczyźnie. Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, oprac. W. Rojek, A. Suchcitz, Kraków 1994.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. 7, Warszawa 1973.

Opracowania i artykuły

Anders W., *An Army in Exile. The Story of the Second Polish Corps*, London 1949.

Anders W., *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2007.

Głowacki A., *Jeńcy polscy w ZSRR wrzesień 1939 – lipiec 1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, r. 37, Warszawa 1992.

Klimkowski J., *Byłem adiutantem gen. Andersa*, Warszawa 1959.

Командный и начальствующий состав Красной Армии в 1940–1941 гг. Структура и кадры центрального аппарата НКВД СССР, военных округов и общевойсковых армий: документы и материалы, Москва 2005.

Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.

Kot S., *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959.

Петров Н.В., *Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954. Справочник*, Москва 2010.

Siemaszko Z., *General Anders w latach 1892–1942*, Londyn–Warszawa 2012.

Szyszko-Bohusz Z., *Czerwony sfinks*, Londyn 1993.

Wawer Z., *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012.

Великая Отечественная: Комкоры. Военный биографический словарь, т. 2, Москва 2006.

Werra Z., *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa 2009.

Żaroń P., *Armia Andersa*, Toruń 1996.

Żaroń P., *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943*, Warszawa 1988.

The work of the Joint Polish-Soviet Committee for the organisation of the Polish Army on the territory of the USSR

Keywords

World War II, Polish Army in the USSR, Poland-Soviet Union relations, Władysław Anders, Aleksei Panfilov

Summary

The purpose of this paper is to present an overview of the work of the Joint Polish-Soviet Committee for the organisation of the Polish Army on the territory of the USSR formed on 14 August 1941 pursuant to a military agreement signed by Poland and the Soviet Union. During its meetings officers appointed to the committee focused primarily on detailed arrangements for the organisation of the Polish Army in the Soviet Union such as: the positioning of individual units, the issues relating to mobilisation, the problems associated with the provision of military quarters, weapons and equipment, financial, administrative and personnel matters as well as culture, education and propaganda. The consequences of particular decisions taken at the committee meetings were usually known to the members who gathered at the next meeting. The activity of the committee deserves positive recognition considering that both Poland and the Soviet Union made an effort to regulate together the most important aspects of organisation of Polish forces in the USSR. Sadly, the cooperation established between Poland and the Soviet Union failed the test of time, primarily because of the change in attitudes of Soviets who began to see the growing Polish Army as a potential threat.

Die Arbeiten der gemischten polnisch-sowjetischen Kommission für die Bildung der Polnischen Armee in der UdSSR

Schlüsselwörter

Zweiter Weltkrieg, Polnische Armee in der UdSSR, polnisch-sowjetische Beziehungen, Władysław Anders, Aleksiej Panfilow

Zusammenfassung

Das Ziel des Artikels ist es, die Arbeiten der gemischten polnisch-sowjetischen Kommission für die Bildung der Polnischen Armee in der UdSSR darzustellen, die nach der Unterzeichnung des Militärvertrags zwischen Polen und der UdSSR am 14. August 1941 gegründet wurde. Die Aufmerksamkeit der an den Sitzungen der Kommission teilnehmenden Offiziere konzentrierte sich auf detaillierte Vereinbarungen über die Bildung der Polnischen Armee in der UdSSR, wie z.B. die Orte der Konzentration der einzelnen Einheiten, Mobilisierungsfragen, Unterkunfts-, Bewaffnungs- und Ausrüstungsprobleme, finanzielle, administrative, personelle, kulturelle, Bildungs- und Propagandafragen. Die Ergebnisse der einzelnen Entscheidungen, die in den Sitzungen des Gremiums getroffen wurden, waren den Teilnehmern der Gespräche bereits in der nächsten Sitzung im Allgemeinen bekannt. Die Tätigkeit der Kommission ist positiv zu bewerten, da sowohl die polnische als auch die sowjetische Seite sich bemüht haben, die dringendsten Fragen bezüglich der Bildung der polnischen Armee in der UdSSR gemeinsam zu regeln. Leider hat die damals angeknüpfte polnisch-sowjetische Zusammenarbeit den Test der Zeit nicht bestanden, vor allem aufgrund dessen, dass sich das Verhalten der Sowjets änderte, für die die expandierende Polnische Armee eine potentielle Gefahr darstellte.

Работы смешанной польско-советской комиссии по формированию польской армии в СССР

Ключевые слова

Вторая мировая война, польская армия в СССР, польско-советские отношения, Владислав Андерс, Алексей Панфилов

Резюме

Целью статьи является представление работ смешанной польско-советской комиссии по формированию польской армии в СССР, созданной после подписания 14 августа 1941 г. военного договора между Польшей и СССР. Внимание офицеров, принимающих участие в заседаниях комиссии, было сосредоточено на подробных мероприятиях, касающихся формирования польской армии в СССР, таких как: места сосредоточения отдельных подразделений, вопросы, касающиеся мобилизации, проблемы, связанные с жильем, вооружением и техникой, финансовые, административные, кадровые, культурно-образовательные и пропагандистские вопросы. Результаты отдельных решений, принятых на заседаниях органа, были, как правило, известны участникам переговоров уже во время следующего заседания. Деятельность комиссии следует оценивать положительно, так как с польской и советской сторон были предприняты усилия для совместного урегулирования наиболее острых вопросов, касающихся формирования польской армии в СССР. К сожалению, польско-советское сотрудничество в то время не выдержало испытания временем, главным образом из-за изменения поведения Советов, для которых расширение польской армии представляло потенциальную опасность.